

Isaac Deutscher

Marx och Ryssland

1948

[Från BBC Third Programme talk, november 1948. Återgivet i Deutscher, *Heretics and Renegades and Other Essays*, London 1955. Från MIA:

Marx och Engels syn på Ryssland och deras uppfattning om utsikterna för en revolution i Ryssland utgör ett märkligt ämne i socialismens historia. Hade grundarna av den vetenskapliga socialismen någon föräning om den stora omvälvning i Ryssland, som skulle ske i marxismens namn? Vad väntade de sig av samhällsutvecklingen inne i tsarimperiet? Hur såg de på förhållandet mellan det revolutionära Ryssland och väst? Det går nu att ge ett mer fullständigt svar på sådana frågor på basis av den brevväxling mellan Marx, Engels och deras samtida i Ryssland, som utgavs av Marx-Engels-institutet i Moskva i fjol. Den brevväxlingen omfattar nästan ett halvsekel. Den börjar med Marx berömda brev till Annenkov från 1846.¹ Den avslutas med brevväxlingen mellan Engels och hans ryska vänner 1895. Volymen innehåller också nära 50 brev som publiceras för första gången.

Bland de ryssar som hade kontakt med Marx och Engels fanns män och kvinnor från tre generationer av revolutionärer. På 1840-talet hade den revolutionära rörelsen i Ryssland en nästan helt och hållet intellektuell och liberal prägel. Den baserade sig inte på någon samhällsklass eller folklig kraft. Där ingick de Marx först hade kontakt med Annenkov, Sazonov² och några till. Marx förklarade sin filosofi och ekonomiska idéer för dem, men inlät sig inte på någon diskussion om revolutionen i Ryssland. Det var för tidigt för det. Allmänt sett var Ryssland vid den tiden identiskt med tsarism och tsarvälde och betraktades som den avskydda "gendarmen för reaktionen i Europa". Han och Engels var främst engagerade i att få Europa att resa sig mot den gendarmen, ty de ansåg att ett europeiskt krig mot Ryssland skulle påskynda utvecklingen mot socialism i väst.

På 1860-talet kom en ny generation ryska revolutionärer i förgrunden. Det var narodniker, populister eller agrara socialister. Märkligt nog var det med ryska intellektuella från den skolan, som förespråkade en ren bondesocialism, som de båda grundarna av en västlig, strikt proletär socialism etablerade de närmaste vänskapsbanden. Ryssland hade ännu ingen industri, ingen modern arbetarklass, nästan ingen bourgeoisie. Intelligentian och bönderna var de enda krafter i Ryssland som två svurna fiender till tsarismen kunde vända sig till. Sedan fanns förstas också Bakunins anarkism. Marx samarbetade först med Bakunin för att sedan gräla med honom. Men jag tänker inte ägna mig åt den konflikten, som bara behandlas i förbigående i den brevväxling som här diskuteras. *Vis-à-vis* Marx uppträdde Bakunin för övrigt mer som talesman för italienska, spanska och schweiziska anarkister än som rysk revolutionär.

Narodnikerna i Ryssland eller i exil reagerade ivrigt på Marx och Engels teorier. Ryska var det första språk *Das Kapital* översattes till. Baserat på engelsk klassisk ekonomi och tysk filosofi och på en grundlig studie av industrikapitalismen i väst tycktes inte detta verk ha någon direkt bäring på de samhällsförhållanden som rådde i Ryssland. Och ändå skulle Marx' *opus* få ett enormt inflytande över den ryska intelligentian, samtidigt som det inte gjorde något intryck i Västeuropa. Danielson³, som översatt *Das Kapital* till ryska, var själv en framträdande narodnik och ekonom och han skrev till Marx att censuren i Ryssland låtit boken passera i tron att det var ett strikt vetenskapligt arbete. Hur som helst ansåg censuren att det skulle vara för tung läsning för att få någon subversiv betydelse. Censuren var mer orolig för omslaget till den ryska utgåvan med ett foto av Marx på, och av rädsla för att Marx idéer skulle nå Ryssland konfiskerades fotot. Några år senare lät censuren också andra bandet av *Das Kapital* passera, trots att man kort dessförinnan beslagtagit den ryska utgåvan av den gamle gode Adam Smiths arbeten. Niohundra exemplar av *Das Kapital* såldes i

¹ Pavel Vasiljevitj Annenkov (1812-1887) – liberal jordägare och *litterateur*, i kontakt med Marx på 1840-talet.

² Nikolaj Ivanovitj Sazonov (1815-1862) – medlem av Herzens studentgrupp, därefter i landsflykt.

³ Nikolaj Frantsevitj Danielson (1844-1918) – ekonom och författare, narodnikernas ideolog.

Sankt Petersburg på bara några veckor 1872, en mycket ansevärd mängd med tanke på bokens karaktär, tidpunkten och platsen. Men redan innan dess hade Marx fått slående bevis på den oväntade entusiasmen för hans idéer i Ryssland när en grupp ryska revolutionärer den 12 mars 1870 bett honom att företräda Ryssland i allmänna rådet inom Första internationales.

Denna oväntade ryska entusiasm gjorde Marx lätt förbryllad. ”En lustig situation för mig”, skrev han till Engels, ”att vara representant för det unga Ryssland! En man kan aldrig veta vad han kan råka ut för eller vilka underliga sammanhang han kan hamna i.”⁴ Vid 50 års ålder började han och Engels läsa ryska. De iakttog den ryska litteraturens utveckling och slukade band efter band av rysk statistik och sociologi. Marx funderade till och med att skriva om en del av *Das Kapital* för att kunna basera det på sina ryska insikter, något som han dock aldrig lyckades förverkliga. Även om både Marx och Engels roat observerade en del excentriska ryska sidor, så förvärvade de också en djup respekt för ryssarnas intellektuella förmåga. Tjernysjevskij⁵, som då befann sig i Sibirien dömd till straffarbete, imponerade på Marx som den mest originelle dåtida tänkaren och ekonomen. Han planerade att organisera protester i Västeuropa mot behandlingen av Tjernysjevskij, men dennes vänner befarade att protester utomlands och utländsk inblandning skulle bli mer till skada än nytta för den berömde straffångaren. Dobroljubov⁶, som dött vid 25 års ålder, var en annan rysk tänkare som Marx värdesatte högt och jämförde med ”en Lessing eller en Diderot”.⁷ Och 1884 skrev Engels till Madame Pritz, en rysk sångerska och översättare av Engels:

Vi bägge, Marx och jag, kan inte klaga på era landsmän. Om det i en del grupper mer rådde oreda än vetenskapligt arbete fanns också, å andra sidan, kritiskt tänkande och samvetsgrant arbete på den rena teorins område värdigt en nation som haft både Dobroljubov och Tjernysjevskij ... Jag tänker då inte bara på aktiva revolutionära socialister, utan även på den historiska och kritiska skolan inom rysk litteratur, som står på en oändligt mycket högre nivå än allt som åstadkommit av respektingivande historier i Tyskland och Frankrike.⁸

Men huvudämnet i brevväxlingen var Rysslands väg till socialismen. Enligt Marx och Engels hade industrialiseringen i väst banat väg för socialismen. Industrierbetarklassen var den huvudkraft som hade intresse av socialism. Men hur såg det ut i Ryssland där den kapitalistiska industrin inte ens börjat slå rot? Narodnikerna hävdade att socialismen i Ryssland skulle baseras på den ursprungliga kommunen på landsbygden, eller *obsjtjina*, som existerat vid sidan av feodalismen. Även sedan livegenskapen avskaffats 1861 ägdes böndernas mark fortfarande av kommunen, i vissa avseenden en föregångare till dagens ryska kolchos. Ryssland, påstod narodnikerna, behövde inte gå igenom den kapitalistiska industrialiseringens prövningar och vedermödor för att uppnå socialism. Man skulle kunna hitta socialismen i de inhemska lantliga traditionerna som bara behövde rengöras från de feodala kvarlevorna. Så skulle Rysslands väg till socialismen se ut, helt annorlunda än den väg Västeuropa förväntades ta.

De flesta, om än inte alla, narodniker var slavofiler och trodde på Rysslands speciella socialistiska uppdrag. Som vi vet förkastade Marx slavofilin och inget gjorde honom mer rasande än talet om Rysslands socialistiska uppdrag. Han ansåg inte, sade han en gång, att det gamla Europa behövde föryngras med ryskt blod. Men ändå delade han vissa av de förhoppningar narodnikerna fäste vid den ryska landsbygdskommunen. Här, sade han i ett berömt brev till en rysk tidskrift 1877, fanns ”den vackraste chans, som historien någonsin erbjudit ett folk”, möjligheten att undgå kapitalism

⁴ Karl Marx till Friedrich Engels, 24 mars 1870 (på engelska: [Marx to Engels In Manchester](#)).

⁵ Nikolaj Gavrilovitj Tjernysjevskij (1828-1889) – revolutionär demokrat och utopisk socialist, vetenskapsman, romanförfattare, litteraturkritiker, en av de framstående föregångarna till socialdemokratin i Ryssland.

⁶ Nikolaj Alexandrovitj Dobroljubov (1836-1861) – revolutionär demokrat, framstående litteraturkritiker, materialistisk filosof, en av de framstående föregångarna till socialdemokratin i Ryssland.

⁷ Karl Marx till Nikolaj Danielson, 9 november 1871. Eng: Marx To Nikolai Danielson in St Petersburg (*Marx-Engels Collected Works*, vol. 44, s 238)

⁸ Friedrich Engels till Eugenie Papritz, 26 juni 1884 (eng: [Engels to Eugenie Papritz](#))

och direkt övergå från feodalism till socialism.⁹ Visserligen tillfogade Marx viktiga reservationer: landsbygdskommunen hade börjat upplösas och om den processen fortgick skulle Ryssland missa sin ”bästa möjlighet”. Vidare behövdes en injektion utifrån, en socialistisk omvandling av Väst-europa, för att Ryssland skulle kunna bygga socialism på landsbygdskommunen. Som han såg det hade Västeuropa förstfödslovet till den socialistiska revolutionen och Ryssland kunde bara komma i andra hand. Ändå kunde det vara så att Ryssland hade sin egen genväg till socialismen.

Han och Engels var också sympatiskt inställda till narodnikernas terrorism och deras attentat mot tsaren och hans satraper. När tsar Alexander II 1881 mördades av revolutionärer applåderade Marx och Engels dådet. I ett budskap till ett ryskt möte på tioårsdagen av Pariskommunen uttryckte de förhoppningen att mordet på tsaren förebådade ”bildandet av en rysk kommun”.¹⁰ Här är vi framme vid den mest dramatiska delen av hela brevväxlingen. Vid tiden för mordet på Alexander II hade en ny generation revolutionärer, de verkliga ryska marxisterna, trätt fram på scenen. Deras främste språkrör var Georgij Plechanov, Vera Zasulitj och Pavel Axelrod, blivande grundare av den ryska socialdemokratiska rörelsen. Dessa första ryska marxister var bittra motståndare till narodnikerna just i de frågor där de hade fått stöd av Marx och Engels. De unga marxisterna var emot terrorism. Framför allt Plechanov hade betraktat planerna på att mörda tsaren som ett meningslöst äventyr. Han ansåg de ryska revolutionärernas uppgift vara att avskaffa självhärskardömet, inte att döda en härskare. De ryska marxisterna ansåg också att Ryssland i likhet med Västeuropa måste genomgå en kapitalistisk industrialisering och erfarenheten av demokratiskt självstyre innan man över huvud taget kunde börja tala om att gå mot socialismen. De ansåg att landsbygdskommunen gick mot en obeveklig upplösning och var helt utan nytta för socialismen. De satte inte sitt hopp till bönderna utan till den industriarbetarklass, som höll på att växa fram, inte till en jordbruks- utan till en proletär socialism.

Både narodniker och marxister stödde sig på *Das Kapital*. Marxisterna hade anledning att tro att de båda framstående socialisterna i väst skulle hålla med dem om att Ryssland var tvunget att genomgå samma utveckling som Västeuropa. Det är därför lätt att tänka sig att det blev en kalldusch när Marx själv avfärdade dem. I ett brev till Vera Zasulitj 1881 hade Marx upplyst dem om att det inte tjänade något till att citera *Das Kapital* mot narodnikerna och landsbygdskommunen, för i *Das Kapital* hade han bara analyserat samhällsstrukturen i Västeuropa – Ryssland kunde mycket väl gå sin egen väg till socialismen. Marx medgav att landsbygdskommunen hade börjat förfalla men till syvende och sist ställde han sig ändå bakom narodnikernas uppfattningen att kommunen hade goda framtidsutsikter.¹¹ Marx var heller inte imponerad av upprört tal om narodnikernas terrorism, även om han såg det som en ”specifik rysk och historiskt oundviklig metod ... som det inte finns någon anledning att moralisera om vare sig för eller emot”.¹² Däremot ville han inte se något som helst av terrorism i Västeuropa.

1883 avled Marx och Engels tog över brevväxlingen. De ryska marxisterna försökte omvända den marxistiska skolans överlevande anfader till den uppfattning de själva hyste. Till att börja med utan framgång. Engels höll envist fast vid förhoppningen om att narodnikernas terroristdåd skulle leda till att tsarväldet störtades. Han förväntades sig dramatiska politiska förändringar i Ryssland 1884 och 1885. Ryssland, skrev han, närmade sig sitt 1789. Fyra år efter mordet på tsaren sade han att detta var ”ett av undantagen där en handfull män kunnat göra revolution”, en uppfattning som de unga marxisterna i Ryssland avfärdade som en farlig illusion.

⁹ Karl Marx till redaktören för *Otetjestvennije Zapisky*, november 1877. Svensk övers: [Brev från Marx till Otetjestvennye Zapiski 1877](#).

¹⁰ Karl Marx och Friedrich Engels till ordföranden för slavoniska mötet, 21 mars 1881 ([Karl Marx and Friedrich Engels To the Chairman of the Slavonic Meeting](#))

¹¹ Karl Marx till Vera Zasulitj, 8 mars 1881: First Draft of Letter to Vera Zasulich (*Marx-Engels Collected Works*, vol. 24, s 346). [Marx skrev i själva verket fyra brevutkast. Enbart det fjärde blev färdigt och skickades. Om detta, se Sven-Eric Liedman, *Karl Marx, En biografi* (2015), s. 627 ff. – MF]

¹² Karl Marx till Jenny Longuet, 11 april 1881 (eng: [Marx to Jenny Longuet In Argentineuil](#)).

För varje månad som går [skrev Engels till Vera Zasulitj 1884] torde Rysslands inrikespolitiska problem förvärras. Om någon konstitutionellt sinnad och modig Storhertig framträdde nu skulle till och med den ryska överklassen inse att en palatsrevolution vore bästa sättet att ta sig ur knipan.¹³

Det är lätt att föreställa sig de ironiska leendena hos Plechanov och Zasulitj när de försökte bota honom från hans illusioner, men alla ansträngningar var förgäves. Vi vet ju att i denna kontrovers var det de ryska marxisterna och inte Marx och Engels som skulle visa sig få rätt. I själva verket ledde mordet på Alexander II till att narodnikrörelsen demoraliserades och en utdragen period av reaktion. Den svala inställning Marx och Engels uppvisade gentemot sina ryska anhängare präglades av en intellektuellt inkonsekvent hållning. Men den var förståelig och mycket mänsklig. Narodnikerna hade varit Marx närmaste och mest beundrade vänner, de första att resa den folkliga revolutionens banér, de första att på sitt eget slaviska vis lystra till marxismen. Nu var narodnikernas synsätt överspelat. Men gammal lojalitet och, helt säkert, att de befann sig så långt från den ryska scenen hindrade Marx och Engels från att lika snabbt som deras unga ryska lärjungar fatta vad det hela handlade om.

Först i början av 1890-talet, mot slutet av hans liv, insåg Engels till sist att Plechanov och Zasulitj haft rätt, att landsbygdskommunen var dömd, att kapitalismen höll på att inta Ryssland och att den agrara typen av socialism måste ge vika för den industriella. Han försökte övertyga de gamla narodnikerna om detta, framför allt Danielson, översättaren av *Das Kapital*. De brev som Danielson och Engels nu utväxlade utgör en vemodig läsning. Danielson uttryckte sin besvikelse över Engels nya hållning. Han beskrev mycket värtaligt det onda som kapitalismen i Ryssland fört med sig och ansåg att marxismen genom att insistera på att Ryssland måste genomgå ett kapitalistiskt stadium agerade som *advocatus diabolicus*.¹⁴ Han påminde Engels om hur högt Marx hade värdesatt det ryska landsbygdsamhället. I sitt svar hävdade Engels seriöst, tålmodigt och försiktigt, ytterst försiktigt, att nya samhällsprocesser ägt rum, att landsbygdskommunen under tiden blivit en del av ett ”dött förflutet” och att trots att kapitalismens onda sidor var så stora gick det dessvärre inte för Ryssland att undkomma dem. ”Historien”, sade Engels, ”är den grymmaste av alla gudinnor. Hon färdas i sin triumfvagn över högar av lik, inte bara i krigstid utan också i tider av ’fredlig’ ekonomisk utveckling.”

Detta var en anspelning på den katastrofala torka och hungersnöd som Ryssland hade drabbats av 1891, som Danielson gett en begynnande kapitalisms oreda inom jordbruket skulden för. Landsbygdskommunen, fortsatte Engels, kunde ha utgjort basen för socialismen i Ryssland om socialismen i väst segrat ”för tio eller tjugo år sedan. Olyckligtvis har vi [dvs väst] varit för långsamma”. Vilka var symptomen? Att England förlorat sitt industriella monopol, den industriella konkurrensen mellan Frankrike, Tyskland och England:

Amerika [skrev Engels 1893] ser ut att kunna driva dem alla bort från världsmarknaderna. Om en i varje relativ frihandelspolitik införs i Amerika kommer det att göra slut på Englands industriella ställning och, förr eller senare, slå sönder Tysklands och Frankrikes exporthandel; det kommer att leda till kris ...

Under tiden är det kapitalismen som dominerar i väst och även Ryssland måste ingå i dess omloppsbanan. Detta dröjsmål för socialismen var att beklaga, men, fortsatte Engels, ”dessvärre ... är vi så enfaldiga att vi först kan samla tillräckligt mod efter lidanden som tycks helt utan någon motsvarighet i det mål som ska uppnås”.¹⁵

Det är nu lätt att se att i denna kontrovers hade båda sidor på samma gång rätt och fel. Omvänd av sina unga ryska lärjungar hade Engels förstås rätt när han sade att Ryssland inte kunde undgå kapitalismen. Men den gamle narodniken Danielson hade också rätt när han insisterade på att kapitalismen inte hade mycket utrymme för utveckling på grund av att den förfärliga fattigdomen bland de ryska bönderna skulle inskränka hemmamarknaden till ett minimum och på grund av att

¹³ Friedrich Engels till Vera Zasulitj, 6 mars 1884 (eng: [Friedrich Engels to Vera Ivanovna Zasulich in Geneva](#)).

¹⁴ *Advocatus diabolicus* – djävulens advokat.

¹⁵ Friedrich Engels till Nikolaj Danielson, 24 februari 1893 (eng: [Engels to Nikolai Danielson in St Petersburg](#)).

Ryssland var alltför svagt för att kunna konkurrera med andra länder internationellt. Det var just denna svaghet hos kapitalismen i Ryssland, en svaghet som varken Engels eller de tidiga ryska marxisterna insåg, som ytterst ledde till bolsjevikrevolutionen 1917. Det var den svagheten som, med Lenins ord, skulle göra Ryssland till ”den svagaste länken i kapitalismens kedja”.

Icke desto mindre hade Engels en stark föräning om den kommande ryska revolutionen. Gång på gång sade han att ”Ryssland var den nya tidens Frankrike”. I det närmaste på sin dödsbädd, 1895, bevittnade han de första åtgärderna av den nye, och siste, ryske tsaren Nikolaj II och i ett brev till Plechanov skrev han profetiskt: ”Om revolutionens djävul tagit någon i nackskinnet, så är det tsar Nikolaj II.” Men det Engels uppenbarligen väntade sig i Ryssland var ”ett nytt 1789”, en ny anti-feodal, borgerlig revolution och inte en socialistisk.

Till och med i slutet av sitt liv, efter att intellektuellt ha frigjort sig från narodnikerna, vägrade Engels att kritisera dem öppet. Plechanov och Zasulitj uppmanade honom regelbundet att göra det och därmed befrämja den ryska marxismens sak. I något ursäktande tonfall förklarade då Engels sin ytterst finkänsliga hållning gentemot de gamla narodnikerna:

Det är tämligen omöjligt att argumentera med ryssar i den generationen ... som fortfarande tror på den spontana kommunistiska utvecklingen, som tydligen särskiljer Ryssland, det sant heliga Ryssland, från alla andra otrogna nationer ... I ett land som ert ... omgivet av en stark kinesisk mur intellektuellt, uppförd av despotismen, bör man för övrigt inte vara förvånad över att de mest otroliga och märkliga blandningen av idéer uppstår.¹⁶

Med detta uttryck för närmast sorgmodig förståelse för begränsningarna hos sina gamla vänner bland narodnikerna slutade Engels brevväxling.

Översättning: Björn Erik Rosin

Se även

Engels: [Sociala förhållanden i Ryssland](#) (1875)

Det förrevolutionära Ryssland och de där förefintliga drivkrafterna för en borgerligt demokratisk vs en socialistisk revolution m m, debatterades häftigt av dåtidens marxister. Richard B Day och Daniel Gaido har sammanställt och kommenterat denna debatt i [Vittnen till den permanenta revolutionen](#).

¹⁶ Friedrich Engels till Georgij Plechanov, 26 februari 1895, *Marx-Engels Collected Works*, vol. 50, New York 2004, sid. 449-51.